

УДК 323.2

Чумаков Д. Д.,
м. Луганськ

ГЕНЕЗА ТЕОРЕТИЧНИХ І КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ВЗАЄМОДІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ІНСТИТУТУ ДЕРЖАВИ

Стаття присвячена вивченню розвитку теоретичних і концептуальних засад взаємодії держави та громадянського суспільства в політичній та філософській науці.

Ключові слова: громадянське суспільство, демократія, взаємодія, держава, теорія, політична думка.

Постановка проблеми. Сьогодні взаємодія громадянського суспільства та інституту держави оцінюється як передумова становлення сучасних демократичних процесів і досягнення соціальної справедливості у світі. Історично перед громадянським суспільством і державою завжди виникало питання щодо якості та рівня взаємовпливу між ними, а також щодо домінування в різноманітних аспектах життєіснування людини. Концептуальний і теоретичний синтез ідей взаємодії держави та громадянського суспільства змінювався протягом усієї історії людства. Структурна складність самої системи суспільних відносин доводить комплікаторність еволюції громадянського суспільства в контексті взаємодії з інститутом держави, що, у свою чергу, підкреслює необхідність усебічного висвітлення розвитку означених категорій.

Актуальність теми дослідження. Актуальність дослідження зумовлюється й посилюється комплікаторністю самої категорії «взаємодія держави й громадянського суспільства» в контексті розвитку політичних та філософських концептів різного періоду.

Ступінь наукового опрацювання проблематики. Питанню становлення й розвитку громадянського суспільства, а також взаємодії інституту держави та громадянського суспільства присвячені наукові праці багатьох вітчизняних авторів. Значний внесок в дослідження проблематики зробили В. Бех, І. Пасько, Я. Пасько, Ф. Рудич, Г. Щедрова, В. Селіванова.

Також цікавими виступають напрацювання авторів М. Гурицької та О. Чувардинського, які безпосередньо стосуються питання взаємодії держави та громадянського суспільства.

Мета. Метою цього дослідження є розгляд основних теоретичних і концептуальних засад взаємодії громадянського суспільства та інституту держави у контексті політичних та філософських наук.

Основний зміст. Якщо апелювати до історії, кожному з періодів існування людства притаманні власні якісні характеристики, тому розвиток будь-яких (навіть простих) понять і процесів не може розцінюватися однозначно. А якщо говорити про проблематику взаємодії держави й громадянського суспільства, така площина вивчення, без сумніву, носить комплікаторий характер.

Першим повноцінним синтезом ідей взаємодії громадянського суспільства та держави можна вважати політичні й філософські вчення античної епохи Давньої Греції та Риму. Перші намагання вивчити роль держави та суспільства, а також роль індивіда в державних процесах, були здійснені представниками старософістичної школи. Наприклад, учення Протагора (приб. 490 – 420 рр. до н.е.) засновувалось на тому, що з розвитком людської природи кожен індивід отримав якості та здатності, які зумовлюють його причетність до політичного мистецтва управління. Його твердження про те, що кожна людина пов'язана з політикою та справедливістю, виступає обґрунтуванням положення щодо необхідності активної участі в справах управління державою всіх її громадян. Сама категорія «громадянське суспільство» витікає з ідей полісу як вільного, суспільно-політичного об'єднання громадян та простежується у працях видатних давньогрецьких філософів Платона (427 – 347 рр. до н. е.) та Арістотеля (384 – 322 рр. до н. е.). Розвиток оптимальної держави та справедливого суспільства Платон ставив на перше місце в рамках життєіснування людини у світі. Згідно з ідеалами автора, усі люди тим чи іншим чином беруть участь у політиці й житті суспільства, або впливають на ці сфери, але активну участь, а саме — громадянську дію, він залишав винятково за тими, хто був до цього здатний. Витоки громадянського суспільства криються в контексті роздумів учня Платона — Арістотеля — про так звану «*koinoia politike*» (політичну спільність). Арістотель наголошував, що бути членом спільноти — означає бути членом держави, а інститут держави є продуктом розвитку політичних громадян [4]. Арістотель визначав інститут держави як самодостатню для існування сукупність вільних громадян, тобто держава — це спільнота громадян (громадянське суспільство). Таким чином, поняття «політична спільність» унеможлиблює в цьому випадку розмежування держави та громадянського

суспільства, і обидві категорії виступають як тотожні поняття. Із цього витікає, що роль справжніх громадян — виконувати політику в прямому сенсі. Тож можна зробити висновок, що політична спільність (громадянське суспільство) і є держава та соціум у єдиній формі. Ці поняття громадянське суспільство («*societas civilis*») простежується в контексті давньоримської політичної та правової науки. Поняття громадянських відносин почало трактуватися з позиції права, яке до того часу вже виокремилася в самостійну категорію. Найвідомішим ідеологом римської аристократичної думки був Марк Тулій Цицерон (106 – 43 рр. до н.е.). Спираючись на аристотелівські положення, у своїх працях він зазначав, що громадянські спільності утворюються природним шляхом, а не за настановами, тому що всі люди мають дар спілкування та обговорення [5]. У той же час, автор визначав, що інститут держави є не тільки природним організмом, а й штучно сформованим утворенням громадян. Громадянську спільність Цицерон визначав як сукупність людей, пов'язаних загальною згодою. Виконання громадянського обов'язку політичний діяч вважав найвищим обов'язком, який стосується управління або вирішення важливих суспільних питань. Тому участь у суспільних та політичних процесах (чи то сплата податків, чи то управління державою) — це сакральний обов'язок кожного справжнього громадянина [5].

Цей етап розвитку ідей взаємодії держави та громадянського суспільства пов'язаний з переходом від природного стану існування спільноти до громадянського стану, що супроводжувалося домовленістю вільних громадян та подальшою їхньою участю в процесах управління державою. З античних джерел чітко простежується підміна громадянським суспільством політичної сфери в цілому при цьому, інститут держави (публічна влада) у будь-якому випадку був домінуючим над суспільством у загальному сенсі.

Другим етапом синтезу розвитку ідей взаємодії держави й громадянського суспільства можна вважати період Середньовіччя, коли домінуюче місце в суспільно-політичних відносинах обіймала християнська церква, а релігія виступала регулятором громадянського життя. Автором обґрунтувань такого типу взаємовідносин виступив найвидатніший ідеолог католицизму Тома Аквінський (1226 – 1274 рр.). Значну увагу автор приділяв саме виправданню нерівності громадян, посиляючись на необхідність ієрархії як на божественну настанову [4]. Незважаючи на спільні античні витоки філософсько-політичної думки, протилежні вчення розробляв інший богослов — Марсилій Падуанський (приб. 1280 – 1343 рр.). Автор визначав, що сфера втручання церкви має бути обмежена лише богословськими та релігійними справами, тобто

інститут церкви не повинен зачіпати мирські закони. Регулювання мирських законів належить до сфери діяльності народу, під яким розуміється сукупність громадян або найважливіша частина їхніх представників [4]. Найбільш радикальні ідеї того часу, які проповідували відмежування і невтручання в життя суспільства церкви та феодальної влади, належали саме до єретичних вчень. Згідно з єретичними постулатами, народу (громадськості) відводилося головне право участі в церковних, державних та суспільних справах. Відомим автором відповідних доктрин був Джон Вікліф (приб. 1324 – 1384 рр.), у його найбільш відомих працях «Про громадянське володіння», «Про Боже володіння», «Визначення прав панування» висвітлювалися ідеї щодо необхідності побудови нових типів взаємовідносин між владою, церквою та суспільством [4].

Цей етап характеризується кризою призму релігійного засилля в суспільно-політичному житті тогочасної Європи. Автори цієї доби, незважаючи на відмінність у поглядах, розглядали владно-громадянську взаємодію тільки в контексті відносин між світською та духовною владою. Синтез суспільно-політичних теорій полягав у боротьбі протилежних поглядів прихильників і супротивників домінуючої ролі церкви. З одного боку, громадянське суспільство (у тогочасному вигляді), було відсторонене не тільки в практичному, а й у теоретичному сенсі від політичної ролі. Наприклад, у роботах Томи Аквінського прямо відображені притаманні тому часу концепти підміни громадянського суспільства церковною владою. З інших позицій, суспільство (народ) та громадянське суспільство (інституції) виводились за межі впливу релігійної (Падуанський), а іноді, й феодальної влади (Вікліф). Такі теорії заклали підґрунтя для формування основ республіканської думки та ідеї народного суверенітету, які знайшли свій розвиток у майбутньому.

Третій етап теоретико-концептуального розвитку ідей взаємодії громадянського суспільства та держави характеризується тим, що класичні ідеали античності й релігійно-орієнтовані постулати середньовіччя зазнали багатовекторних змін та переосмислення в період подальшого формування європейського суспільства й нових політичних взаємовідносин (XV – XVIII ст.).

Багато уваги питанням побудови владно-громадянських відносин було приділено в працях відомого флорентійського політичного діяча Ніколо Маккіавеллі (1469 – 1527 рр.). У своїх працях «Міркування про першу декаду Тита Лівія» та «Государ» він чітко розмежував поняття держави та громадянського суспільства. Державу він уявляв головним, відокремленим від церкви інститутом та силою, яка в будь-якому випадку

домінує над суспільством. Прихильником абсолютистської концепції побудови владно-громадських відносин виступав Жан Боден (1530 – 1596 рр.). У творі «Шість книг про державу» він визначав поняття суверенітету як головну ознаку держави. Суверенітет, на його думку, — це абсолютна та постійна влада інституту держави над громадянами й підлеглими [4]. Головну участь народу в державних та суспільних справах Боден заперечував, посилаючись на хибність багатозаконня й безвладдя в такому суспільстві. Далі цікавого розвитку концепції взаємодії держави та громадянського суспільства набували в працях утопістів Томаса Мора (1478 – 1535 рр.) й Томазо Кампанелли (1568 – 1639 рр.). У працях «Утопія» (Т. Мор) та «Місто сонця» (Т. Кампанелла) авторами були змодельовані макети ідеальної держави та суспільства, в основу яких були покладені принципи відкритої виборності владних і громадських органів, всезагальної участі громадян у державних і соціальних процесах, рівності суспільного існування всіх членів та інші. Ідеї утопістів базувались на принципах масової репрезентативності громадян у контексті участі у прийнятті важливих для суспільства рішень. Подальшого теоретичного розвитку питання щодо взаємоіснування держави та громадянського суспільства набуло в працях англійських авторів Томаса Гоббса (1588 – 1679 рр.) та Джона Локка (1632 – 1704 рр.). У своїх відомих працях «Про громадянина» та «Левіафан» Томас Гоббс висуває теорію щодо природного процесу формування держави на основі суспільного договору як відповідь на загрозу первісного стану суспільства. Головною перевагою монархії над демократією Гоббс виділяв оперативну можливість прийняття рішень, оскільки народні зібрання або зібрання знатних осіб (оптиматів) завжди потребують місця та часу [5]. У будь-якому випадку форма правління, за Гоббсом, не відіграє принципової ролі, оскільки народ править у будь-якій державі [5]. У подальшому «договірні концепції» походження держави знайшла відображення в працях Джона Локка. У своїй роботі «Два трактати про правління» автор висвітлює значну кількість інституціональних та правових засад держави й громадянського суспільства. Політична влада громадськості визначається Локком як природне право народу утворювати закони задля збереження власності. Головна мета об'єднання громадян у державне утворення — захист своїх прав та власності, тому інститут держави не є довічним атрибутом суспільства, а з'являється лише тоді, коли в ньому виникає громадська необхідність [5]. Історичний аспект розвитку взаємодії держави та громадянського суспільства простежується в теоріях Шарля Луї Монтеск'є (1689 – 1755 рр.). Розвиток та появу політично організованого суспільства мислитель виводив з історичного шляху становлення країн. Гарантом від

свавілля й тиранії він називав появу громадянського суспільства, яке несе в собі державність. Автор стверджував, що державний контекст криється в самій сутності громадянського суспільства, але сама державність не є громадянським суспільством і навпаки [4]. У праці «Про дух законів» автор чітко розмежує площини громадянського права та державного. Сфера дії громадянського суспільства, за Монтеск'є, визначається методом виключення, громадянським суспільством є все, окрім держави [4]. Вагомий внесок у теоретичне обґрунтування народного суверенітету в контексті владно-громадських взаємовідносин зробив також Жан-Жак Руссо (1712 – 1778 рр.). Формування політичної влади, відповідно до ідей Руссо, відбувається на основі суспільного договору, погоджуючись із яким, індивід відмовляється від раніше отриманих особистісних прав заради отримання громадянських, політичних та соціальних прав. У результаті цього з'являються асоціації вільних політичних громадян. Серцевина громадянського суспільства, за Руссо, визначається в контексті головних принципів: народного суверенітету, верховенства й повновладдя народу, здійснення контролю за інститутами влади [5]. У контексті народовладдя завданням політичної сфери автор бачив підготовку громадян до відповідної політичної участі, а не в штучному визначенні цілей та орієнтирів для народу. Поглиблене вивчення взаємозв'язку держави та громадянського суспільства відображено в працях Еммануїла Канта (1724 – 1804 рр.). Межі існування громадянського суспільства Кант визначав поза межами будь-якої приватної або політичної системи. Єдиною межею, яка детермінує громадянське суспільство, на думку Канта, є правова сфера [4]. Владно-громадські взаємовідносини в контексті власних досліджень Кант розглядав з погляду верховенства права та народної волі, погоджуючись із Ж.-Ж. Руссо. Верховенство народу Кант виділяє як значну сукупність організацій, пов'язаних правовими нормами. У той же час, заперечуючи надмірні демократичні традиції, він пропонує розподіл політичних членів громадянського суспільства на активних та пасивних (позбавлених виборчого права) [4].

Специфіка цього етапу зумовлена нерівномірним розвитком політичної, духовної, соціальної та економічної сфери європейського суспільства в період XV – XVIII ст. У цей період теоретико-концептуальний синтез ідей взаємодії громадянського суспільства та інституту держави заклав сучасне й більш складне розуміння цих категорій. Взаємодія держави та громадянського суспільства наочно простежується в доктринах: абсолютної монархії (Боден), теорії суспільного договору (Локк, Руссо), теорії розподілу влади (Монтеск'є), становлення представницьких інституцій (Кант) та інших. Вагомий внесок

був зроблений прихильниками ранніх соціалістичних ідеологій, які наголошували на необхідності формування системи суспільної (спільної) власності та участі громадян в усіх сферах буття суспільства (Т. Мор, Т. Кампанелла).

Наступний — четвертий етап теоретичного синтезу взаємодії держави та громадянського суспільства в політичній та філософській науці пов'язаний з посиленням впливу ролі буржуазних революцій на суспільні, економічні й політичні структури у світі, а також подальшою інституціоналізацією громадянського суспільства. У цей період сутність громадянського суспільства та його стосунки з державною починають визначатись з позиції економічної сфери та класової побудови соціуму.

Трактування проблеми взаємодії держави та громадянського суспільства простежується в працях Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770 – 1831 рр.). У своїй праці «Філософія права» він заклав нові основи взаємовідносин держави та громадянського суспільства, розглядаючи їх як повністю самостійні елементи, відводячи першу роль державі. Розмежовуючи громадянське суспільство та політичну державу, Гегель пояснює, що громадянське суспільство є сферою реалізації приватних інтересів та цілей, у той час, як держава представляє загальну волю громадян [2]. Політико-історичні напрацювання Гегеля знайшли подальшого відображення та переосмислення в працях К. Маркса (1818 – 1883 рр.). Центральне місце в концептах історичного матеріалізму відводилося категорії виробничих відносин, з такої позиції громадянське суспільство ототожнюється з базисом, який, у свою чергу, детермінує надбудову — державу. За Марксом, на цьому базисі формулюються соціальні та суспільні відносини, які перетікаючи до групових та класових, починають сприйматись скрізь призму особистісних інтересів і свобод. Таким чином, громадянське суспільство є первинним по відношенню до держави. Взаємодія держави та громадянського суспільства проявляється у взаємозв'язку між індивідуальною свободою та публічною владою. Сферою дії громадянського суспільства Маркс вважав сфери праці та товарообміну [4]. Цікавого продовження теорії сутності та взаємодії держави та громадянського суспільства набули в працях А. Грамши (1891 – 1937 рр.). Він вважав, що в цілому місце громадянського суспільства знаходиться між державою та економікою, а не в середині політичної або економічної сфери. Взаємодію держави й громадянського суспільства автор бачив у контексті економічних процесів, коли громадянська сфера, безперервно сприймаючи імпульси економічної сфери, викazuje відповідний вплив на інститут держави стосовно дій та рішень у межах громадської та соціальної сфери суспільства [4].

У цей період відбулося остаточне усвідомлення громадянського суспільства як особливої позадержавної сфери. Особливістю теорій цього етапу можна вважати концепти щодо головної ролі матеріалістичного трактування функціонування громадянського суспільства. Основними детермінантами періоду у контексті владно-громадських взаємовідносин автори визначали: духовну сферу та сферу інтересів (Гегель), класову побудову громадянського суспільства (Гегель, Маркс), показники та імпульси економічної сфери (Грамши).

У сучасній світовій політологічній науці вивченню проблеми взаємодії держави та громадянського суспільства також відводиться значне місце. Слід зазначити, що наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. в західній науці почали формуватися новітні концепти щодо означеної площини дослідження. Взаємодія держави та громадянського суспільства набула особливої інтерпретації в працях таких дослідників, як Ю. Габермас, Е. Геллнер, Дж. Л. Коен, Е. Арато, Дж. Кін та ін. Наприклад, у працях Ю. Габермаса взаємодія держави та громадянського суспільства простежується в контексті симбіозу та співіснування особистості та офіційних структур держави, а також системного та життєвого світів. Окрім того, цю взаємодію Габермас розглядає, посилаючись на власну комунікативну теорію, виводячи таке поняття, як «функціональна взаємодія» [1]. За Е. Геллнером, взаємодія держави та громадянського суспільства визначається кризь призму його концепту «модульної людини». Тобто Геллнер асоціює громадянське суспільство з новим типом масової свідомості, який він назвав «модульна людина». Під модульністю розуміється бажання соціальної мобільності, змін, удосконалення соціальних зв'язків [9]. Таке поняття автор виводить задля доведення власної позиції щодо доцільності заперечення надмірного втручання інституту держави в життя суспільства в будь-якому вияві.

Дослідники Дж. Л. Коен та Е. Арато під громадянським суспільством розуміють сферу «соціетальної інтеракції» між економікою та державою. Виходячи з цього, автори суспільство в цілому поділяють на три складові підсистеми: суспільство громадянське, політичне та економічне, тим самим пропонуючи відрізнити громадянське суспільство від політичного. Політичне суспільство виступає посередником та пунктом взаємодії між сторонами держави та громадянського суспільства, а економічне суспільство, у свою чергу, виступає як посередник між громадянським суспільством та ринковою системою [7]. Як відзначають Дж. Коен і Е. Арато у своїй праці «Громадянське суспільство та політична теорія», концептуалізація поняття «громадянське суспільство» та рівнів взаємодії з інститутами влади виявляється в обґрунтованому тяжінні громадських

інституцій до сучасних форм самоорганізації та самовизначення [7]. Дослідник Дж. Кін у рамках означеного питання визначає декілька макетів існування та функціонування легітимного інституту держави та його взаємодії з громадянським суспільством. Наприклад, автор виокремлює: державу, яка забезпечує безпеку; конституційну державу; мінімізовану державу; загальну державу; демократичну державу. Пріоритет в системі владно-громадських взаємовідносин Кін віддає не інституціям державної влади та фінансово-капіталістичним угрупованням і навіть профспілкам, а саме мережі самоврядованих невеликих інституцій, до яких належать: вільні асоціації, кооперативи, рівноправні родини, майстерні, торговельні лавки тощо, де всі члени взаємодіють на рівних умовах і мають нагоду реалізувати власні побутові, творчі й особисті інтереси [3].

Підсумовуючи можна акцентувати увагу на тому, що сучасна наука, незважаючи на деякі позиції, які виходять із класичних та неокласичних концептів, спрямована на переосмислення проблематики взаємодії держави та громадянського суспільства з позиції надсучасних імперативів та факторів.

Висновки. Таким чином, зазначимо, що взаємодія громадянського суспільства та інституту держави є невід'ємною частиною історії сучасної цивілізації. Зародження теоретичних і концептуальних основ цієї проблеми відбулося ще в V ст. до н.е., проте сьогодні на початку XXI ст. проблематика набуває подальшої виразної дискурсивної інтерпретації. Зміни в теоретичному та концептуальному синтезі взаємодії громадянського суспільства та інституту держави пов'язані з хронологічними, історичними, інституційними, соціальними, суспільними та методологічними детермінантами, що чітко простежується в теоріях авторів усіх періодів. Теоретичний та концептуальний синтез означеної проблематики змінювався від ототожнювання понять «держава» і «громадянське суспільство», до повного розмежування та протиставлення цих категорій з визначенням складних та принципово окремих умов, моделей та показників взаємодії між ними.

Література

1. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство / Ю. Габермас. — Львів : Літопис, 2000.
2. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель. — М., 2000. — 524 с.
3. Д. Кин. Демократия и гражданское общество ; [пер. с англ.] / Джон Кин. послесл. М. А. Абрамова. — М. : Прогресс-Традиция, 2001. — 400 с.
4. История политических и правовых учений : учебник / под ред. О. Э. Лейста. — М. : Юридическая литература, 2000. — 576 с.

5. Карась А. Філософія громадянського суспільства «громадянського суспільства» в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія / А. Карась. — Київ; Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. — 520 с.
6. Кін Джон. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / Джон Кін. — К. : АНОД, 2000.
7. Коэн Д. Л. Гражданское общество и политическая теория / Э. Арато, Д. Л. Коэн. — М. : Весь Мир, 2003. — 784 с.
8. Щурко О. Габермас про інституціоналізацію сфери громадської відкритості / О. Щурко // Вісник Львів. ун-ту. Серія журналістика. — 2007. — Вип. 30. — С. 78-84.
9. Э. Геллнер. Условия свободы: Гражданское общество и его исторические соперники / Эрнест Геллнер. — М. : Издательство Московской школы политических исследований, 2004. — 240 с.
10. Cohen, Jean L. American Civil Society Talk / Jean L. Cohen // Philosophy and Public Policy. — Vol. 18. — № 3.

Статья посвящена изучению развития теоретических и концептуальных основ взаимодействия государства и гражданского общества в политической и философской науке.

Ключевые слова: гражданское общество, демократия, взаимодействие, государство, теория, политическая мысль.

Article is devoted to studying of the development of theoretical and conceptual foundations of interaction between state and civil society in political at philosophical science.

Keywords: civil society, democracy, interaction, state, theory, political thought.

Чумаков Денис Дмитрович — аспірант кафедри політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: проф. Щедрова Г. П.